

Tadeusz Lebioda

Oblicza sowieckiego antysemityzmu. Od zakończenia II wojny światowej do rozwiązania ZSRR

Abstrakt

Celem artykułu jest naszkicowanie stosunku władzy i społeczeństwa sowieckiego wobec Żydów od zakończenia II wojny światowej do rozwiązania ZSRR. Szczególnie istotne stało się wykazanie antysemickiej polityki i propagandy reżimu stalinowskiego. Celem jest także wyznaczenie zmiany w podejściu do Żydów, która nastąpiła po dojściu do władzy Chruszczowa. Liberalizacji systemu towarzyszyło złagodzenie antysemickiej propagandy. W artykule nakreślony zostanie również okres stagnacji systemu władzy w ZSRR w okresie rządów Breżniewa. Odbije się on negatywnie na sytuacji Żydów w tym państwie. Propagowana jedność i braterstwo narodów zestawiana była z szykanami biurokratycznymi wobec Żydów. Blokowano także ich emigrację oraz stosowano powszechną inwigilację. W latach 70. XX w. na poprawę ich położenia wpłynęło odprężenie międzynarodowe. W okresie „pieriestrojki” Gorbaczowa nastąpił wzrost nacjonalizmu rosyjskiego i nastrojów antysemickich. Pojawiły się grupy dysydenckie, polepszyły możliwości rozwoju organizacyjnego i kultury żydowskiej, nasiliła się emigracja. Pojawiło się poparcie ze strony Światowego Kongresu Żydów. W systemie sowieckim stosunek do Żydów widoczny był na dwóch płaszczyznach charakteryzujących się antysemityzmem państwowym i antysemityzmem społecznym.

Słowa kluczowe: Żydzi, stalinizm, propaganda, terror, antysemityzm

Po czterech latach wojny i brutalnej, hitlerowskiej okupacji zachodnich terenów ZSRR, w wyniku czego według różnych szacunków, zginęło nawet 30 mln obywateli radzieckich, a straty materialne trudno było oszacować, sowieckie społeczeństwo tęskniło za pokojem, końcem cierpień i niedostatku oraz normalizacją

warunków życia¹. W kontekście głębokiego kryzysu gospodarczego wycieńczonego wojną państwa, reżim stalinowski dostrzegał niebezpieczną dla władzy, napiętą atmosferę wśród ludności, która mogła potencjalnie obrócić się przeciwko Stalinowi, mimo że jego popularność jako wodza, który doprowadził do zwycięstwa, nie była otwarcie kwestionowana. Mieszanka nadziei na lepsze życie po niszczycielskich doświadczeniach wojny i Holocaustu oraz poczucie głębokiego przygnębienia z powodu cierpień i strat kształtowały też w zasadniczej mierze nastroje ludności żydowskiej. Nadzieje i oczekiwania Żydów w ZSRR różniły się jednak od oczekiwań większości społeczeństwa sowieckiego ze względu na ich szczególnie tragiczne doświadczenia wojenne. Niezależnie od odmiennych postaw wobec reżimu bolszewickiego przed wojną i oceny roli kultury i religii żydowskiej, w społeczności tej rozwinęło się w trakcie wojny poczucie wspólnoty, które miało stać się dla niej decydujące w powojennych latach². Podczas gdy w okresie wojny kluczowym czynnikiem postrzegania siebie przez Żydów jako wspólnoty losu były nazistowskie zbrodnie wynikające z polityki rasowej i eksterminacji, to pod koniec wojny bardzo wyraźnie zaistniał jeszcze jeden element jakim był sowiecki antysemityzm.

O ile w czasie wojny Żydzi potrafili identyfikować się zarówno z własną, odrębną tożsamością i jednocześnie z przynależnością do państwa i społeczeństwa sowieckiego, o tyle po 1945 r. relacje między Żydami a ludnością i władzami sowieckimi stawały się coraz bardziej napięte. Tego rodzaju nastroje wzmacniał obojętny a często spreczny wewnętrznie stosunek stalinowskiego reżimu do społeczeństwa sowieckiego rozumianego jako całość, oraz narastający od czasu wojny antysemityzm³. Część obywateli sowieckich współpracowała z hitlerowcami i brała czynny udział w Holokauście⁴. Również antysemicka propaganda nazistowskiego reżimu okupacyjnego pozostawiła trwałe, negatywne ślady w postaci postaw antyżydowskich w społeczeństwie sowieckim, które nasiliły się po wojnie na tle elementarnych potrzeb materialnych tamtego okresu. Wielokrotnie, bardzo wyraźnie antysemicką postawę prezentował również sam Stalin. Jeszcze na długo przed Wielką Wojną Ojczyźnianą, w czasie walki o władzę jego przeciwnikami politycznymi wewnątrz partii byli bolszewicy działacze żydowscy z Lwem Trockim na czele. W tym kontekście reżim stalinowski nie tylko nie był w stanie, ale w większości wypadków nie był skłonny reagować na antyżydowskie nastroje.

¹ E. Zubkova, *Die sowjetische Gesellschaft nach dem Krieg. Lage und Stimmung der Bevölkerung 1945/46*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 3, Institut für Zeitgeschichte, Oldenburg 1999, s. 373.

² F. Grüner, *Patrioten und Kosmopoliten. Juden im Sowjetstaat 1941-1953*, Köln-Weimar-Wien 2008, s. 224.

³ Ibidem, s. 54.

⁴ J.H. Schoeps, *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung der europäischen Juden*, t. I, Berlin 1998, s. 147.

Wręcz przeciwnie, stale je podsycał na tle wzmacniania sowieckiego, często utożsamianego z rosyjskim, patriotyzmu a polityka taka przybrała niemal otwarcie antysemickie zabarwienia⁵.

W latach 40. i 50. XX w. system stalinowski narzucił i forsował politykę przemilczania Holokaustu i tłumił odbudowę żydowskiego życia społecznego. Władze żywiły obawy, że upamiętnienie żydowskiej tragedii mogłoby przyczynić się do zakwestionowania propagowanej przez nie jedności społeczeństwa sowieckiego i odniesionego przezeń wspólnie, heroicznego zwycięstwa nad hitlerowskimi Niemcami. W takich uwarunkowaniach artykułowanie żydowskich interesów, w których coraz bardziej wyrażałaby się żydowska świadomość narodowa, oraz komunikowanie oczekiwań ludności żydowskiej wobec reżimu stalinowskiego były ściśle związane z działalnością Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego. Utworzony w 1942 r. przez *de facto* Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD) Komitet, którego szefem z ramienia partii był członek KC WKP(b) Salomon Łozowski, złożony był z przedstawicieli sowieckiej inteligencji żydowskiej i powołany został do życia głównie w celach propagandowych⁶. Wśród 65 założycieli znaleźli się tak wybitni twórcy kultury jak Ilia Ehrenburg, Abraham Sutzkewer czy Wasilij Grossman. Deklarowaną intencją jego działania było przekonywanie ludności żydowskiej w ZSRR, jak i światowej opinii publicznej do heroicznego oporu przeciwko narodowosocjalistycznym Niemcom, oraz zapewnienie materialnego wsparcia Armii Czerwonej poprzez pozyskiwanie wsparcia zagranicznego. Jego członkowie byli też zaangażowani w walkę zbrojną i działania propagandowe wśród ludności żydowskiej na okupowanych terenach. Z punktu widzenia reżimu stalinowskiego jego zadania były ściśle określone, a istnienie wynikało z potrzeb ideologicznych i politycznych władzy w okresie wojny⁷. Dla przykładu, spektakularnym sukcesem zakończyła się w 1943 r. wielomiesięczna wizyta Salomona Michoelsa i poety Iceka Feffera w USA, w wyniku której udało się zmobilizować amerykańską opinię publiczną i zebrać pokaźne środki na wsparcie dla walczącego ZSRR⁸. Mimo, że Komitet był dyspozycyjny wobec władz sowieckich a jego przywódcy mieli kontakty ze Stalinem, zyskał on akceptację społeczeństwa sowieckiego, w tym Żydów, którzy doceniali po wojnie zaangażowanie tej struktury w walce z nazizmem i traktowali ją jako reprezentację swoich interesów. Komitet, bezpośrednio po zakończeniu wojny, stał się adresatem tysięcy listów i petycji, w których ludność żydowska wskazywała na dramatyczne położenie, w jakim się znalazła oraz prosiła o wsparcie lub wstawiennictwo wobec różnych

⁵ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, t. 2, Wrocław 1989, s. 152.

⁶ A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, Warszawa 2004, s. 45.

⁷ *Ibidem*.

⁸ M. Heller, A. Niekricz, *op.cit.*, s. 166.

organów władzy. Redefiniowanie w ten sposób pierwotnej funkcji Komitetu było coraz bardziej krytycznie oceniane przez reżim stalinowski.

Wobec wyczerpania się propagandowej i politycznej misji Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego po zakończeniu wojny, jego dalsze funkcjonowanie z perspektywy władz okazało się niebezpieczne i zbędne. Represje wobec Komitetu posłużyły jednocześnie reżimowi stalinowskiemu do eskalacji antysemityzmu. Pretekstami do jego likwidacji okazały się memorandum przewodniczącego Komitetu Salomona Michoelsa w sprawie utworzenia Republiki Żydowskiej na Krymie oraz opublikowanie zbioru dokumentów o ludobójstwie ludności żydowskiej w Związku Radzieckim zebranych przez Ilię Ehrenburga i Wassilija Grossmana, znanych jako *Czarna Księga*⁹. Inicjatywa stworzenia dokumentacji Holokaustu dokonanego na terenach ZSRR, której inicjatorem był Albert Einstein, polegającej na zbieraniu od lata 1943 r. dokumentów potwierdzających mordy dokonywane na Żydach, dostarczyła władzom stalinowskim podejrzeń o przeniknięcie przedstawicieli Komitetu do najbliższego otoczenia Stalina. Szczególne obawy budziła kwestia ujawnienia współdziałania obywateli radzieckich w zbrodniach dokonanych na ludności żydowskiej, co mogło podważyć wiarygodność sowieckiego mitu o zwycięskiej Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej i heroicznym oporze całego „narodu radzieckiego” przeciwko nazistowskiemu najeźdźcy. W 1948 r. Stalin zdecydował się na czystki, które dotknęły żydowskich intelektualistów, działaczy społecznych i przywódców żydowskich organizacji. Michoels został oskarżony o szpiegostwo na rzecz Izraela i konstruowanie separatystycznego ruchu żydowskiego w ZSRR. Choć oskarżenia były bezpodstawne, a może właśnie dlatego, jeszcze przed jego aresztowaniem 13 I 1948 r. został zamordowany przez NKWD, które dla upozorowania wypadku przejechało po zwłokach ciężarówką na ulicach Mińska¹⁰.

Michoels był postacią bardzo popularną wśród rosyjskich Żydów, którzy uważali go za jednego z najważniejszych przywódców tej społeczności. Jego śmierć stała się zatem dla nich szokiem i odbiła się negatywnym echem za granicą¹¹. Zniweczenie obu inicjatyw pogłębiło postępującą alienację Żydów w społeczeństwie sowieckim. Żydowski Komitet Antyfaszystowski, którego działalność wspierana była przez liczne żydowskie organizacje za granicą, istniał do czasu jego przymusowego rozwiązania w listopadzie 1949 r., jednak swoją pierwotną funkcję utracił już pod koniec wojny. Równocześnie zlikwidowany został oficjalny organ prasowy Komitetu – „Ejnikait”.

Rozwiązanie Komitetu było częścią szerszej kampanii, która miała na celu zlikwidowanie organizacji żydowskich w ZSRR, dyskredytację intelektualistów

⁹ F. Grüner, *op.cit.*, s. 98.

¹⁰ Ibidem, s. 98.

¹¹ A. Lustiger, *op.cit.*, s. 237.

i twórców kultury oraz zastraszenie tej społeczności. Była ona w rzeczywistości motywowana antysemityzmem akceptowanym osobiście przez Stalina, chociaż oficjalnie argumentowano, że miała na celu walkę ze szpiegostwem i separatyzmem. Kampania wpisywała się w szeroką ofensywę ideologiczną realizowaną w latach 1946-1948 przez Andrieja Żdanowa a po jego śmierci przez Michaiła Susłowa, zorientowaną na wykorzenienie wpływów kultury zachodniej. W tym kontekście czołowi działacze Komitetu zostali oskarżeni o współpracę z organizacjami syjonistycznymi i amerykańskim imperializmem a pomysł utworzenia Republiki Żydowskiej na Krymie prezentowany był w mediach sowieckich jako spisek mający na celu oderwanie Półwyspu od ZSRR. W maju 1951 r. na ławie oskarżonych zasiedli członkowie rozwiązanego już formalnie Komitetu. Przywódców skazano na karę śmierci za pełnienie roli „nikczemnych najemników imperializmu i syjonizmu”. Większość spośród 25 oskarżonych została w listopadzie 1952 r. zamordowana, pozostali otrzymali wieloletnie wyroki łągru¹².

Likwidacja Komitetu i jego działaczy oznaczały kres istnienia ważnej, choć kontrowersyjnie ocenianej, reprezentacji żydowskich interesów w ZSRR, która dążyła do obiektywnej oceny i należytego wartościowania Zagłady Żydów na terenach radzieckich. Brak woli upamiętnienia Holokaustu jako odrębnej tragedii, która spotkała ludność żydowską, pozostawał punktem newralgicznym w stosunkach między Żydami, a reżimem sowieckim do końca jego istnienia i wyznaczał zasadniczą oś politycznie definiowanego antysemityzmu, który transportowany był w takiej postaci na całe społeczeństwo.

Antysemicka polityka reżimu stalinowskiego polegała na tym, że nie tylko biernie tolerował on wrogie postawy wobec Żydów nasilające się również samorzutnie w społeczeństwie, ale podsyczał je i wykorzystywał jako środek czynnego nacisku i represji wobec tej społeczności. Stało się to wyraźnie widoczne na przełomie lat 1947/1948 na tle nagonki na Żydowski Komitet Antyfaszystowski, ale jeszcze bardziej znalazło swoje odzwierciedlenie w kampaniach przeciwko „kosmopolitom bez ojczyzny”. Epitet ten rozumiany był jako eufemizm, mający na celu dyskredytować Żydów w sowieckiej opinii publicznej¹³. Represje, które się wówczas nasiliły, dotknęły nie tylko żydowskich aktywistów, ale także przedstawicieli świata kultury. Anna Achmatowa, znana poetka i Michaił Zoszczenko, satyryk, zostali poddani krytyce i prześladowaniom w ramach kampanii, która miała na celu tłumienie swobodnej kultury niezgodnej z oficjalną doktryną głoszoną przez reżim. Celem ataków propagandowych stał się także wybitny kompozytor Dmitrii Szostakowicz oraz tacy twórcy jak Boris Pasternak czy Jurij Gierman¹⁴.

¹² D.R. Marples, *Historia ZSRR*, Wrocław 2011, s. 203.

¹³ M. Heller, A. Niekricz, *op.cit.*, s. 156.

¹⁴ D.R. Marples, *op.cit.*, s. 202.

Kampania walki z „kosmopolitami bez ojczyzny” została zaostzona, kiedy w 1949 r. „Prawda” w artykule redakcyjnym ostro zaatakowała „antypatriotyczną” grupę krytyków teatralnych, z których większość była Żydami. Mimo, że wydarzenie to wyznaczyło punkt szczytowy nagonki, to nie powstała ona nagle, ale dojrzewała przez co najmniej dekadę. Elementy antysemityzmu zaczęły się ujawniać w funkcjonowaniu najwyższych struktur aparatu władzy już od końca lat 30. XX w. Wtedy to po raz pierwszy podjęto próby usunięcia Żydów z kierowniczych stanowisk. Wynikało to z ideologicznej restrukturyzacji, kiedy na tle rosnącego zagrożenia wojną Stalin w celu ideologicznego zjednoczenia społeczeństwa i wzmocnienia własnej pozycji wprowadził elementy rosyjskiego imperializmu, co nieuchronnie prowadziło do wzrostu nastrojów ksenofobicznych, zwłaszcza antysemitycznych. Na umocnienie tych ostatnich w społeczeństwie sowieckim istotny wpływ miało również przedwojenne zbliżenie między stalinowskim ZSRR a nazistowskimi Niemcami, zwłaszcza po zawarciu paktu Ribbentrop-Mołotow w 1939 r.¹⁵ Układ ten poprzedzony został usunięciem z funkcji Ludowego Komisarza Spraw Zagranicznych Żyda – Maksima Litwinowa i zastąpienie go przez Wiaczesława Mołotowa, co stanowiło wyraźny sygnał także dla sowieckiej opinii publicznej. Utajony sowiecki antysemityzm bazował zatem na solidnym gruncie i mógł po zakończeniu wojny eskalować, będąc akceptowanym a nawet inspirowanym przez Stalina.

Wydaje się paradoksalne, że wzrost antysemityzmu reżimu stalinowskiego w polityce wewnętrznej łączył się z aktywnym wspieraniem tworzenia państwa Izrael. W styczniu 1947 r. delegacja radziecka, podobnie jak USA, głosowała w ONZ za podziałem Palestyny. ZSRR dostarczał za pośrednictwem Czechosłowacji broń organizacjom żydowskim na tym terenie a za pośrednictwem Polski udzielał im także pomocy gospodarczej. Reżim stalinowski wspierał również emigrację do Palestyny Żydów z Europy Środkowo-Wschodniej z wyłączeniem możliwości emigrowania tam własnych obywateli narodowości żydowskiej. W 1948 r. Stalin miał nadzieję, że młode państwo żydowskie stanie się satelitą ZSRR na Bliskim Wschodzie i jako forpocztą jego interesów wyprze z tego regionu wpływy brytyjskie i francuskie. Pierwszy premier Izraela, Dawid Ben-Gurion, był zgorzłym socjalistą, czasami nazywanym nawet „syjonistycznym bolszewikiem”, co dodatkowo mogło wzmocniać iluzje reżimu stalinowskiego¹⁶. Proklamowanie niepodległości Izraela spowodowało wzrost aktywności sowieckich Żydów wewnątrz ZSRR, zwłaszcza, że państwo to jako pierwsze uznało *de iure* Izrael.

Pod wpływem nastrojów proizraelskich do istniejącego jeszcze wówczas Komitetu Antyfaszystowskiego przybywali liczni jego zwolennicy domagający

¹⁵ M. Heller, A. Niekricz, *op.cit.*, s. 152.

¹⁶ А. Мозжухин, „Везде мерещились интриги и заговоры”. Кто стал последней жертвой карательной машины Сталина?, 10 VI 2019, https://lenta.ru/articles/2019/06/10/jewish_stalin/ (28 XI 2023).

się nawet utworzenia „Żydowskiej dywizji imienia Józefa Stalina” i wysłania jej na Bliski Wschód jako wsparcie w wojnie z Arabami. Krążyły też pogłoski, że władze sowieckie zezwolą Żydom na osiedlanie się w Palestynie¹⁷. Wzrost napięcia w stosunkach z USA i rosnące wsparcie Waszyngtonu dla Izraela, wraz z eskalacją pierwszej fazy zimnej wojny wyraźnie wzmocniły niechęć Stalina do Żydów, co odbiło się również w postaci kampanii antysemickiej wewnątrz sowieckiego państwa.

Nie można też wykluczyć faktu, że jednym z powodów zaostrzenia jego polityki wobec społeczności żydowskiej było entuzjastyczne przyjęcie przez tę grupę Goldy Meir, pierwszej ambasador Izraela w ZSRR, zorganizowane jesienią 1948 r. Krytycznie wobec tego odniósł się Stalin a reakcja władz wskazywała na obawy przed gwałtownym wzrostem „żydowskiego burżuazyjnego nacjonalizmu”. Przyjazd Meir, a zwłaszcza jej wizyta w żydowski Nowy Rok (Rosz ha-Szana) 4 X 1948 r. w Moskiewskiej Synagodze Chóralnej, gdzie powitał ją liczący ok. 5-tysięczny tłum, wydatnie wzmogły obawy sowieckich władz¹⁸. Co więcej, gdy tego dnia ambasador Izraela wracała pieszo po modlitwie do swojej rezydencji w Hotelu Metropol, towarzyszyli jej Żydzi, niektórzy nawet całowali brzegi jej ubrania, czcząc ją niemal jak nowo objawionego mesjasza. Po tej spontanicznej procesji w Moskwie, gdzie od demonstracji trockistowskiej w 1927 r. nie obserwowano niczego podobnego, Itzik Fefer, zastępca Michoelsa, miał się wyrazić, że „nigdy nam tego [władze – przyp. T.L.] nie wybaczą”¹⁹. Kolejny spektakularny epizod miał miejsce miesiąc później, na oficjalnym przyjęciu z okazji rocznicy Rewolucji Październikowej, które wydał w zastępstwie Stalina Wiaczesław Mołotow. Jego żona, Polina Żemczugina, która była Żydówką, podeszła do Goldy Meir i na oczach zdumionej publiczności zaczęła uprzejmie okazywać jej swoją sympatię w języku jidysz. Stalin został o tym natychmiast poinformowany a dalsze wydarzenia potoczyły się szybko. W dniu 20 XI 1948 r. został rozwiązany Żydowski Komitet Antyfaszystowski pod zarzutem, że jest ośrodkiem antyradzieckiej propagandy i regularnie dostarcza antyradzieckie informacje obcym agencjom wywiadowczym²⁰.

Kulminacją antysemityzmu w schyłkowym okresie stalinizmu stał się tak zwany „spisek lekarzy”. Cała sprawa była prowokacją funkcjonariuszy MBP, którzy znając antysemickie poglądy Stalina starali się mu przypodobać. Na donos rentgenologa Lidii Timoszuk o rzekomym spisku lekarzy szpitala kremlowskiego

¹⁷ R. Cheda, *Początki państwa Izrael. „Izraelska Republika Radziecka”*, 25 VIII 2019, <https://historia.rp.pl/historia/art1170021-poczatki-panstwa-izrael-izraelska-republika-radziecka> (20 XI 2022); M. Крамер, *Кто спас Израиль в 1947 году?*, 18 IV 2018, <https://lechaim.ru/academy/kto-spas-izrail-v-1947-godu/> (28 XII 2022).

¹⁸ E. Burkett, *Golda*, New York 2014, s. 157-160.

¹⁹ A. Мозжухин, *op.cit.*

²⁰ M. Heller, A. Niekriz, *op.cit.*, s. 167.

mającym na celu zamordowanie przywódców partii ze Stalinem na czele, a także dowódców wojskowych poprzez nieprawidłowe ich leczenie oraz rzekome zamordowanie w 1948 r. Żdanowa, aresztowani zostali najlepsi lekarze szpitala, wśród których był brat Solomona Michoelsa²¹. Po przesłuchaniach i torturach „spiskowcy” przyznali się do winy a Timoszuk odznaczono Orderem Lenina²².

Spisek stał się jednym z najbardziej znanych przejawów motywowanej politycznie kampanii antysemickiej w ZSRR. Wydarzenie to przyczyniło się do nasilenia atmosfery nienawiści wobec Żydów w całym społeczeństwie sowieckim, porównywalnej z najmroczniejszymi rozdziałami w historii Rosji. W dniu 12 I 1953 r. w sowieckich mediach ukazał się artykuł pod tytułem *Spisek lekarzy morderców*, który oskarżał żydowskich lekarzy o szpiegostwo, sabotaż i planowanie morderstw na wysokich rangą członkach partii komunistycznej, który prezentowany był w agresywnej i antysemickiej retoryce²³. Wykorzystując stereotypy i oszczerstwa, celowo demonizował żydowską społeczność, wzmacniając propagandowe działania systemu. Publikacja wpłynęła na skokowe zaostrenie atmosfery nienawiści i antysemityzmu w społeczeństwie sowieckim. Fałszywe oskarżenia były powszechnie akceptowane, co skutkowało nasileniem prześladowań i dyskryminacji wobec Żydów, zaostarzając już istniejące napięcia społeczne i pogłębiając podziały. Chorzy nie chcieli leczyć się w przychodniach, w których lekarzami byli Żydzi, powszechnie pisano na nich donosy, wiele osób narodowości żydowskiej traciło pracę, w zakładach sporządzano imienne listy zatrudnionych tam Żydów, podejrzanych aresztowano a nawet skazywano na zesłanie z powodu pochodzenia. Nasiliły się represje wobec przedstawicieli inteligencji żydowskiej, naukowców, pisarzy, poetów, dziennikarzy, artystów, kompozytorów, filmowców, reżyserów, krytyków literackich, redaktorów, rabinów i lekarzy. Masowo i „spontanicznie” ubliżano Żydom na ulicy i przy sposobności również ich bito. Tragiczny w skutkach tak rozpętanej nagonki antysemickiej był fakt, że jedynym „przestępstwem” tych ludzi było ich żydowskie pochodzenie. Rozprzestrzeniane były również pogłoski o planowanych przez władze masowych deportacjach na Syberię. Wydarzenia związane ze „spiskiem lekarzy” stanowią jaskrawy przykład eskalacji antysemityzmu i propagandowej manipulacji prowadzącej do utożsamiania antysemityzmu z antysyjonizmem, które miały dotkliwe konsekwencje dla całej społeczności żydowskiej w ZSRR.

Pod koniec życia Stalin poważnie zniedołężniał nie tylko fizycznie, ale i intelektualnie. Po kilku udarach stał się impulsywny i drażliwy, a najważniejsze decyzje podejmował pod wpływem emocji i lęków. Na starość negatywne aspekty natury Stalina uległy skrajnemu zaostreniu, zwłaszcza maniacka podejrzliwość.

²¹ D.R. Marples, *op.cit.*, s. 204.

²² M. Heller, A. Niekricz, *op.cit.*, s. 167.

²³ „Spisek lekarzy” – ostatni zbrodniczy pomysł Stalina, 11 I 2018, <https://dzieje.pl/aktualnosci/spisek-lekarzy-ostatni-zbrodniczy-pomysl-stalina> (20 VII 2021).

Wszędzie widział spiski i intrygi „amerykańsko-syjonistyczne”. Na narastającą atmosferę antysemityzmu nałożyło się również krótkotrwałe zerwanie stosunków dyplomatycznych z Izraelem. W lutym 1953 r., jak się miało okazać na miesiąc przed śmiercią Stalina, wybuch bomby na dziedzińcu ambasady radzieckiej w Tel Awiwie stał się do tego pretekstem. W lipcu 1953 r., już po śmierci Stalina, stosunki te zostały jednak przywrócone.

Śmierć Stalina 5 III 1953 r. prawdopodobnie zapobiegła kolejnym, szeroko zakrojonym represjom antyżydowskim²⁴. Rozpoczęła się tzw. „Odwilż” chruszczowowska. W dniu 4 IV 1953 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych jeszcze z Ławrientim Berią na czele zamknęło formalnie sprawę „spisku lekarzy”, używając przy tym sformułowania, że była ona prowokacją dawnego kierownictwa Ministerstwa. Wraz z tym nastąpiło zwolnienie z więzień osób represjonowanych, w tym z łagru wypuszczona została Polina Żemczugina aresztowana pod koniec życia Stalina²⁵. W dniu 22 XI 1955 r. powrócono również do sprawy Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego a Sąd Najwyższy ZSRR orzekł brak podstaw do skazania jego członków na śmierć, po czym rozpoczął się proces ich rehabilitacji²⁶.

Wydawało się, że z nastaniem „Odwilży” widocznej również w trakcie i po zakończeniu XX zjazdu KPZR z lutego 1956 r., polityka antysemicka reżimu znacznie zelżała. Okazało się, że tak jednak nie było. Przybrała ona tylko zmienione formy. Nikita Chruszczow, będąc pragmatycznym aparaczczykiem zdawał sobie sprawę z głęboko zakorzenionego antysemityzmu w szeregach sowieckiego społeczeństwa a zwłaszcza nomenklatury. Wykorzystując ten fakt, podejmował działania mające na celu przyciągnięcie i skumulowanie wokół siebie koterii partyjnej. Chociaż Chruszczow krytykował nadużycia Stalina i dążył do pewnej liberalizacji reżimu, nie unikał manipulowania nastrojami społecznymi i uprzedzeniami antysemickimi, jeśli służyło to jego politycznym celom. Przykładami tego rodzaju manewrów były zmiany w świecie kultury. Gdy w kręgach literackich pojawiła się krytyka dotycząca jej niskiego poziomu, wyrażający swoje negatywne opinie na ten temat pisarze Zoszczenko i Ehrenburg zostali wykluczeni ze Związku Pisarzy. Wprawdzie 23 X 1958 r. Borys Pasternak otrzymał literacką Nagrodę Nobla za powieść *Doktor Żywago*, w której naświetlił losy rosyjskiej inteligencji w kontekście rewolucji bolszewickiej w Rosji, ale nie została ona w ZSRR wydana drukiem²⁷. Chruszczow uznał przyznanie Nagrody niemal jako osobistą zniewagę, ponieważ jej treści można było interpretować jako wyzwanie rzucone podskórnym zasadom systemu sowieckiego także w dobie „Odwilży”. Rozpoczęła się zatem nagonka na autora, w której wyraźnie akcentowane były zachowania antysemickie. Kierownictwo Związku Pisarzy, Komsomół i działacze partyjni zgodnie

²⁴ D.R. Marples, *op.cit.*, s. 204.

²⁵ M. Heller, A. Niekricz, *op.cit.*, s. 178.

²⁶ D.R. Marples, *op.cit.*, s. 212.

²⁷ *Ibidem*, s. 219.

potępił pisarza. Manifestacja studentów zorganizowana w Instytucie Literatury im. Gorkiego zażądała wyrzucenia Pasternaka z kraju i udała się pod Dom Literatów w Moskwie z napisem na transparencie „Judaszu przecz z ZSRR!”. Atmosferę nienawiści podgrzewała sowiecka prasa a 14 tys. aktywistów Komsomołu zebranych na stadionie na Łuźnikach, przy obecności Chruszczowa, lżąc pisarza, domagało się jego ekspulsji za granicę. Również literaci skupieni w Związku skierowali apel do władz o pozbawienie Pasternaka obywatelstwa sowieckiego. W atmosferze zaszczucia, pisarz wyrzekł się Nagrody Nobla i poprosił listownie Chruszczowa o nie wyrzucanie go z ZSRR. Wyraził również w „Prawdzie” publicznie skruchę i dokonał samokrytyki, co w sumie pozwoliło mu na uniknięcie dalszych represji²⁸. Cała sprawa odbiła się szerokim, negatywnym echem za granicą, będąc wyraźnym przejawem jaskrawego antysemityzmu nowych władz z Chruszczowem na czele. Załamany i chory Pasternak zmarł niedługo potem, 30 V 1960 r., ale pozostawił po sobie wiersz napisany po tych wydarzeniach, który trafnie oddał nie tylko atmosferę nagonki, ale także przejaw chruszczowowskiej „Odwilży” z antysemityzmem w tle:

Zwierz zaszczuty, osaczony
 Mam przed sobą gładką ścianę
 Za plecami zgiełk pogoni
 Już się stąd nie wydostanę
 (.....)
 Jakaż wina, zbrodnia jaka
 Ściąga na mnie anatemy?
 Świat zmusiłem, by zapłakał
 Nad urodą mojej ziemi²⁹.

Podobnie negatywnie ocenione były prace Aleksandra Sołżenicyna, wydany wyłącznie za granicą *Archipelag Gułag* oraz *Jeden dzień z życia Iwana Denisowicza*, opublikowany wprawdzie w Moskwie po osobistej interwencji Chruszczowa, ale szybko potępiony przez reżimowych literatów, również za aprobatą przywódcy partii³⁰. Obie książki były dramatycznym oskarżeniem systemu obozowego, stworzonego wprawdzie przez Stalina, ale ze względu na współodpowiedzialność winę ponosił także Chruszczow. Gorszy los spotkał powieść Wasilija Grossmana *Za słuszną sprawę*, traktującą o dążeniu do wolności w systemie sowieckim. Nie tylko została ona potępiona publicznie natychmiast po ukazaniu się, ale druga jej część została skonfiskowana w rękopisie³¹.

²⁸ M. Heller, A. Niekricz, *op.cit.*, s. 232.

²⁹ Za: M. Heller, A. Niekricz, *op.cit.*, s. 232-233.

³⁰ M. McCauley, *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, Warszawa 2010, s. 369.

³¹ M. Heller, A. Niekricz, *op.cit.*, s. 239.

Mimo zachodzących zmian Żydzi nadal byli zatem dyskryminowani w wielu aspektach życia społecznego i politycznego. Często doświadczali ograniczeń w dostępie do wyższej edukacji i do niektórych zawodów, a także byli celem „nieco bardziej subtelnej” w porównaniu do czasów stalinowskich dyskryminacji ze strony władz. Doświadczali również upokorzeń ze strony społeczeństwa sowieckiego. Przyznać należy jednak, że przynajmniej w początkowej fazie rządów Chruszczowa do 1957 r. Żydzi nie musieli drżeć o swoje życie i zdrowie w razie ewentualnych represji tak bardzo, jak to miało miejsce w najgorszych latach terroru stalinowskiego po wojnie.

W marcu 1958 r. Chruszczow spotkał się z francuskim dziennikarzem, Sergiejem Groussardem. Tematem ich rozmowy był los Żydów w Birobidżanie. Chruszczow uznał to doświadczenie za porażkę, ale obwinił za nią Żydów i stwierdził: „Podobno nie lubią pracy zbiorowej, dyscypliny”. Sowiecki przywódca wielokrotnie mówił też o złym charakterze Żydów. Oni – filozofował Chruszczow – *są intelektualistami, wszyscy zawsze aspirują do uniwersytetów*. Na początku 1962 r. brytyjski filozof i matematyk Bertrant Russell wystosował telegram do Nikity Chruszczowa apelując o przestrzeganie praw obywatelskich wobec Żydów mieszkających w ZSRR. W lutym następnego roku korespondencja między Russellem a Chruszczowem została upubliczniona w sowieckiej prasie i radiu a ton wypowiedzi przywódcy ZSRR w stosunku do Żydów stawał się coraz bardziej ostry.

Mimo ewidentnie niechętnych Żydom wypowiedzi przywódcy partii i państwa, chruszczowowska „Odwilż” w pierwszej fazie przyniosła jednak pewną ulgę, łagodząc cenzurę i represje polityczne. W efekcie, w latach 60. XX w., doszło do pewnego ożywienia życia kulturalnego i naukowego Żydów w ZSRR. Wzrosła liczba publikacji w jidysz, a niektóre żydowskie instytucje kulturalne i edukacyjne, które wcześniej były zamknięte, zostały ponownie otwarte. Nadal istniało *de facto* rachityczne żydowskie życie religijne, widoczne tylko w nielicznych miasteczkach z bardzo małą liczbą synagog, rabinów i wiernych. Pomimo formalnego zakazu dyskryminacji religijnej, zapisanego w konstytucji sowieckiej, władze często stosowały jednak szykany wobec tych nielicznych, którzy starali się praktykować judaizm. Tendencje takie nasiliły się zwłaszcza pod koniec rządów Chruszczowa, szczególnie po 1958 r., kiedy w całym państwie rozpoczęła się kampania antyreligijna skierowana przeciwko wspólnotom cerkiewnym. Akcja wymierzona była przeciw wyznawcom prawosławia, ale także wspólnotom ewangelickim, baptystom, czy menonitom, czyli uderzała pryncypialnie w wierzących, którzy praktykowali swoją religię. Kampania skierowana była także przeciw wyznawcom judaizmu w ZSRR. Na tle „walki o ateizację” zamykano synagogi a działalność gmin żydowskich została formalnie uregulowana, tj. ograniczona. Ponadto reżim sowiecki zintensyfikował ogólnokrajową akcję przeciwko judaizmowi w środkach masowego przekazu, która była jednocześnie zakamufLOWaną

kampanią antysemitką. Choć tego rodzaju działania były wymierzone przeciwko wszystkim formom religii, często miały wydźwięk antyżydowski i władze wykorzystywały je do podgrzewania antyżydowskich nastrojów.

Praktykowanie religii napotkało na poważne przeszkody, zwłaszcza w kontekście tego, że reżim postrzegał to jako inkubator syjonizmu. Powrócił zatem rykoszetem syndrom antysemityzmu utożsamianego z antysyjonizmem. Równolegle trwały represje wobec dysydentów, którzy upominali się o przestrzeganie zapisów konstytucji ZSRR przez władze. Tego rodzaju nasilające się przejawy polityki dyskryminacyjnej znalazły swoje odzwierciedlenie w publikacji książki Trofima Kiczki z 1963 r. pod tytułem *Judaizm bez upiększeń*, wydanej w Kijowie, która stała się przedmiotem głośnej krytyki poza granicami ZSRR. Książka niemal otwarcie prezentowała judaizm i Żydów w negatywnym świetle, poddając w wątpliwość wiele aspektów ich odrębności kulturalnej i religijnej³². Powszechnie uznana została za publikację jawnie antysemitką i spotkała się z potępieniem na arenie międzynarodowej. W rzeczywistości, treści w niej zawarte były zgodne z oficjalną linią propagandową krytycznej wobec religii żydowskiej, politycznie utożsamianej z syjonizmem. Dodatkowe argumenty dla kampanii antysemitkiej władz wynikały z tego, że izraelscy dyplomaci akredytowani w ZSRR aktywnie uczestniczyli w nabożeństwach odbywających się w synagogach, co wzmacniało zarzut o wykorzystywanie takich okazji do nawiązywania kontaktów z sowiecką diasporą żydowską. Wzmacniało to zarzuty i insynuacje sowieckich władz o prowadzenie działań szpiegowskich³³.

W okresie władzy Chruszczowa ograniczenia w odniesieniu do Żydów zostały pierwotnie nieznacznie złagodzone, ale z czasem zapał reformatorski stopniowo wygaszał, zamieniając się w coraz bardziej ostrą politykę dyskryminacyjną. Dotyczyło to także możliwości emigracji, w ramach której pozwolenie na opuszczenie ZSRR było wyjątkiem. Od 1954 do 1964 r. tylko 1 542 Żydów mogło opuścić Związek Radziecki emigrując do Izraela³⁴.

W październiku 1964 r. Chruszczow został odsunięty od władzy. Funkcję I sekretarza a od 1966 r. sekretarza generalnego KC KPZR objął Leonid Breżniew. Epoka jego rządów okazała się być okresem stagnacji w Związku Radzieckim. Wzrost gospodarczy był niski, a system centralnie planowany jawił się niezdolny do radzenia sobie z nowymi wyzwaniami. W sferze politycznej doszło do skostnienia w aparacie partyjnym i braku reform. W tym okresie antysemityzm przybrał nowe formy, które wpisywały się w postępujący marazm w życiu społecznym i gospodarczym³⁵. Na antysemityczne działania władz mocno rzutowała także

³² Patrz szerzej: Т. Кичко, *Иудаїзм без прикрас*, Київ 1963.

³³ Н. Лебедев, „Еврейский вопрос” при Хрущеве: мифы и факты, 16 VII 2012, <https://jewish.ru/ru/stories/reviews/4854/> (22 VII 2022).

³⁴ Ibidem.

³⁵ D.R. Marples, *op.cit.*, s. 219-220.

polityka zimnowojenna na arenie międzynarodowej, która przyniosła w latach 70. XX w. odprężenie w relacjach z USA i Zachodem. Jej efektem dla społeczności żydowskiej w ZSRR stało się poszerzenie możliwości emigracji do Izraela, które-
mu to procesowi towarzyszyły jednak szykany biurokratyczne i organizacyjne.

Choć formalnie władze sowieckie dalej propagowały równość wszystkich narodowości, w praktyce dyskryminacja etniczna i antysemityzm były powszechne. Żydzi rzadko zajmowali wysokie stanowiska w aparacie partyjnym czy rządowym, a ich reprezentacja w tych organach była znacznie niższa niż udział w całej populacji. Wielu Żydów doświadczało także przeszkód w dostępie do edukacji i pracy. W szkolnictwie wyższym obowiązywał procentowy udział Żydów na uczelniach, istniał zakaz zajmowania wysokich stanowisk w machinie partyjnej, w sferze dyplomatycznej czy najwyższych stanowisk w wojsku. Kontynuowana była zatem dyskryminacja zawodowa. Ograniczone zostały publikacje w języku jidysz do poziomu kilku książek i jednego czasopisma. Okrojono również szkolnictwo żydowskie. Na polu kultury istniało niewiele żydowskich, amatorskich grup teatralnych czy zespołów muzycznych.

W oficjalnej narracji propagandowej nadal unikano poruszania kwestii dotyczących żydowskich ofiar obozów koncentracyjnych czy masakry w Babim Jarze. Te aspekty tragedii Żydów zostały uznane za „nieodpowiednie” i były sytuowane w szerokim i pozornie neutralnym kontekście wskazującym na ofiary całego „narodu radzieckiego”. Sowiecka narracja historyczna w dalszym ciągu zacierała w ten sposób odrębną specyfikę doświadczeń poszczególnych narodów, a szczególnie Żydów w kontekście II wojny światowej, ale także stalinowskich represji. Ofiary były przedstawiane jako straty „narodu radzieckiego” ogółem, co miało podkreślać jedność narodów ZSRR w obliczu nazistowskiego agresora, jak również wewnętrznego terroru. W ten sposób specyficzne doświadczenia i cierpienia Żydów, doznane zarówno podczas Holokaustu, jak i stalinowskich czystek, były konsekwentnie pomijane lub marginalizowane w oficjalnej narracji.

Za czasów Leonida Breżniewa, dominowała ideologia braterstwa i jedności wszystkich narodów ZSRR. Polityka ta była kontynuacją próby tworzenia jednolitej tożsamości radzieckiej, która miała nadrzędne znaczenie nad odrębnymi tożsamościami narodowymi i etnicznymi. Chociaż w teorii miała to być polityka równości i współpracy między narodami, w praktyce prowadziła do marginalizacji mniejszości, która w poważnej mierze uderzała w Żydów. Oficjalnie promowano równość wszystkich narodowości i potępiano wszelkie formy nacjonalizmu. Jednak w praktyce sytuacja była bardziej złożona. Rosjanie stanowili największy i najważniejszy naród w ZSRR, a rosyjski był głównym językiem komunikacji. W wielu aspektach dominowała kultura rosyjska, co dokonywało się kosztem innych narodowości. Mimo oficjalnej retoryki równości narodów i narodowości w ZSRR w praktyce takowa nie istniała. W przeciwieństwie do tego nawarstwiały się podskórne napięcia etniczne i narodowe.

W tej sytuacji Żydom do wyboru pozostały dwie opcje. Pierwszą było „ukrycie się”, w społeczeństwie sowieckim, zakamuflowanie, uniknięcie identyfikacji jako „Żyd”. Siłą rzeczy w takich uwarunkowaniach samoświadomość żydowska, zarówno w sensie religijnym, kultury świeckiej czy funkcjonowania organizacyjnego nie mogły się rozwijać. Do końca lat 70. XX w. zdecydowana większość społeczności żydowskiej popadła w okres stagnacji i skostnienia.

Drugą, o wiele bardziej ryzykowną możliwością, było żywienie nadziei na emigrację, co w latach breżniewowskich nie było sprawą prostą. W latach 70. XX w. narastały w ZSRR nastroje antysyjonistyczne, często maskujące antysemityzm, a Żydzi byli postrzegani przez władze jako potencjalnie niebezpieczny element. Syjonizm był potępiany jako ideologia wroga wobec interesów radzieckich, a Izrael stał się antagonistą ZSRR w kontekście rywalizacji zimnowojennej na Bliskim Wschodzie. Istotnym punktem odniesienia w tej mierze stała się wojna sześciodniowa z 1967 r., po której w sposób zmasowany wzrosła propaganda antyżydowska. W związku z tym rodzimi Żydzi, zwłaszcza ci, którzy mogli mieć kontakty z Izraelem lub organizacjami syjonistycznymi, byli uważani za potencjalnie podejrzanych. Oprócz tego, wielu z nich ubiegało się o pozwolenie na emigrację do Izraela, co było postrzegane przez władze jako przejaw nielojalności i defetyzmu oraz pociągało za sobą szykany. Dla przykładu, w grudniu 1970 r. grupie Żydów z Rygi został wytoczony w Leningradzie proces pod zarzutem planowania porwania samolotu i ucieczki nim do Izraela. Dwoje z oskarżonych otrzymało wyroki śmierci, które pod wpływem międzynarodowych protestów zostały zamienione na karę więzienia, podobnie jak złagodzone zostały również wyroki w stosunku do pozostałych oskarżonych. Spektakularny stał się również przypadek Anatolija Szarańskiego, któremu w latach 70. władze odmawiały prawa do emigracji.

KGB uważnie przyglądało się też i inwigilowało bardzo ograniczoną aktywność organizacyjną Żydów w ZSRR, aby monitorować ich lojalność wobec reżimu i kontrolować zachowania, które mogłyby być postrzegane jako wrogie wobec państwa. Alexander Katz pisze o tym tak:

Propaganda Susłowa, licząca na zdrowy antysemityzm narodu radzieckiego, uporczywie wiązała walkę dysydentów o prawa obywatelskie z intrygami syjonistów. W ruchu dysydenckim rzeczywiście było wielu Żydów, KPZR zarzucała Żydom podważanie podstaw państwa. Mali ludzie działali jak katalizator fermentacji ducha, która tym razem jest niebezpieczna dla kremlowskiej starszyny³⁶.

Leonid Breżniew wprowadził w 1965 r. zmiany w polityce emigracyjnej, pierwotnie nieco łagodzące wcześniejsze ograniczenia. Został wprowadzony tzw. dekret emigracyjny, który umożliwiał wyjazd do Izraela osobom posiadającym

³⁶ А. Кац, *Евреи. Христианство. Россия. От пророков до генсеков*, Москва 2006, s. 178.

tam rodzinę. Było to znaczące ułatwienie, biorąc pod uwagę fakt, że za czasów Chruszczowa emigracja była praktycznie niemożliwa. Wprowadzono jednak roczny limit na wyjazdy w liczbie 1,5 tys. osób. Żydzi, którzy próbowali wyjechać, musieli liczyć się z długą i uciążliwą procedurą obarczoną całym szeregiem niebezpieczeństw. Zaczynała się od złożenia formalnego podania, co rozpoczynało skomplikowany proces weryfikacji, który obejmował wnikliwe badanie wnioskodawcy, przesłuchania przeprowadzane przez różne instancje i często długie oczekiwanie na decyzję. Odmowa wyjazdu mogła pociągać za sobą poważne konsekwencje, jak utratę pracy, społeczną stygmatyzację, a nawet więzienie.

W 1967 r. władze sowieckie radykalnie wstrzymały wyjazdy, co było konsekwencją zaostrzenia się sytuacji na Bliskim Wschodzie w wyniku wspomnianej wcześniej wojny sześciodniowej, zakończonej zwycięstwem Izraela. Władze sowieckie popierały państwa arabskie a zajęcie w czerwcu 1967 r. przez Izrael terytoriów na Synaju i pokonanie Egiptu, Syrii i Jordanii zaostrzyło sytuację polityczną. W następstwie tego, w ZSRR ponownie nasiliła się kampania antysemityzacyjna i wzrosły nastroje antyżydowskie. Ograniczenia doprowadziły do wzrostu napięcia w społeczności żydowskiej zwłaszcza wśród osób, które podjęły już decyzję o złożeniu wniosków wyjazdowych. Zrodził się nawet ruch na rzecz prawa do emigracji, zwany *Ruchem Odrzuconych*, który zyskiwał na sile i choć władze sowieckie próbowały go stłumić, to odbił się jednak pewnym rezonansem zwłaszcza za granicą.

Kwestia osób, którym odmawiano prawa do emigracji, stała się jednym z istotnych punktów spornych pomiędzy ZSRR a USA i nałożyła się na początek negocjacji, które miały prowadzić do polityki odprężenia między Wschodem z Zachodem w latach 70. W powyższym kontekście władze sowieckie zdecydowały się na zmodyfikowanie polityki emigracyjnej wobec Żydów i w 1968 r. wznowiły wydawanie pozwoleń na wyjazdy do Izraela. W 1970 r. zwiększono też dwukrotnie limit, ustalając go na poziomie 3 tys. osób rocznie. Jednocześnie odmawiano wydawania zezwoleń na wyjazd kobietom i mężczyznom, którzy zgodnie z prawem izraelskim podlegali obowiązkowi służby wojskowej. Wprowadzono też procedurę wstępnego omawiania charakterystyki wnioskodawców na walnych zebraniach grup pracowniczych w miejscu pracy osób wyjeżdżających. W kontekście polityki odprężenia na początku lat 70. jednoznaczna odmowa wyjazdu stała się dla władz sowieckich trudna do utrzymania.

W miarę postępów w polityce Detente na linii ZSRR – USA, czy szerzej między Wschodem a Zachodem, ustalone limity wyjazdowe były znacznie przekraczane a fala emigracji żydowskiej gwałtownie rosła. W 1970 r. z ZSRR do Izraela wyjechało zaledwie tysiąc osób, w 1971 r. było to już ok. 13 tys., w 1972 r. ponad 31 tys., a w 1973 r. ponad 34 tys. osób. Zjawisko to pociągnęło jednak za sobą wzrost niezadowolenia i obaw przywódców sowieckich, wspierających państwa

arabskie na Bliskim Wschodzie. Dnia 3 VIII 1972 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR uchwaliło dekret, w którym stwierdzono:

Należy ustanowić, że obywatele ZSRR wyjeżdżający za granicę na pobyt stały (z wyjątkiem wyjeżdżających do krajów socjalistycznych), są zobowiązani do zwrotu państwu wydatków poniesionych na kształcenie w szkole wyższej, studiach podyplomowych, jako adiunkt i uzyskanie odpowiedniego stopnia naukowego.

Tego samego dnia Rada Ministrów ZSRR zatwierdziła instrukcję w sprawie wysokości i trybu odszkodowań, która określała wysokość opłat. Często wygórowana wysokość odszkodowań stanowiła istotną barierę finansową dla wielu potencjalnych emigrantów zwłaszcza tych, pochodzących z mniej zamożnych środowisk. Praktyka ta była szczególnie dotkliwa dla osób ubiegających się o wyjazd do Izraela, które i bez tego, napotykały na dotkliwe przeszkody biurokratyczne. Władze mogły w tych okolicznościach łatwiej wydawać decyzje odmowne. Częstszym powodem braku zgody na wyjazd był tajny charakter pracy wnioskodawcy lub jego krewnych, co w praktyce oznaczało zatrudnienie np. w instytucie naukowym lub badawczym. W rezultacie w 1974 r. liczba zezwoleń na wyjazd zmalała do niespełna 21 tys., choć w dalszym ciągu utrzymywała się na stosunkowo wysokim poziomie.

Znaczny wpływ na sowiecką politykę wobec Żydów miała w drugiej połowie lat 70. XX w. Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, której akt końcowy został podpisany w 1975 r. w Helsinkach³⁷. ZSRR musiał zgodzić się na szereg zasad dotyczących praw człowieka i podstawowych wolności, w tym wolność myśli, sumienia, religii i przekonań. Chociaż realizacja tych zobowiązań była nierówna, ogólne przesłanie było jasne: prawa człowieka stały się integralnym elementem międzynarodowego porządku politycznego doby odprężenia zimnowojennego. Konferencja helsińska przyczyniła się do zwiększenia presji na władze sowieckie na rzecz złagodzenia antysemitycznych praktyk stosowanych wobec obywateli żydowskich nie tylko w odniesieniu do ich emigracji, ale także na poszerzenie swobód indywidualnych i grupowych. Leonid Breżniew, dążąc do poprawy relacji z USA, starając się wykazać dobrą wolę w polityce wobec Żydów, zdecydował się na złagodzenie restrykcji emigracyjnych³⁸. W kolejnych trzech latach ponownie nastąpił wzrost emigracji, która osiągnęła szczyt w 1979 r. Wówczas wyjechało z ZSRR ponad 51 tys. osób³⁹.

³⁷ T. Łoś-Nowak, *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg*, Wrocław 2004, s. 141.

³⁸ Ibidem.

³⁹ М. Тольц, *Массовая эмиграция евреев из СССР в 1970-е и ее торможение в 1980-е*, 1-14 X 2007, <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0303/tema01.php> (22 II 2024).

Wkroczenie wojsk radzieckich do Afganistanu w grudniu 1979 r. nie tylko zakończyło okres odprężenia w relacjach z Zachodem, ale przyniosło kolejny zwrot w antysemickiej polityce władz sowieckich. Na początku lat 80. XX w. ponownie zamknięta została możliwość emigracji, a przytłaczająca większość tych, którzy wcześniej złożyli wnioski o wyjazd, otrzymała decyzje odmowne. Władze sowieckie, wbrew prawdzie ogłosiły, że nie ma już rodzin żydowskich oczekujących na połączenie ze swoimi bliskimi w Izraelu. Powoływano się również na obowiązek odbycia służby wojskowej młodych Żydów w Armii Radzieckiej, tajny charakter pracy wnioskodawcy lub jego krewnych, względy materialne lub niezgodność z interesem państwa sowieckiego. Rezultatem decyzji odmownych często stawały się dodatkowe szykany w postaci utraty pracy a w konsekwencji przesładowania na podstawie przepisów o pasożytnictwie. W tych okolicznościach wielu z tych, którzy w latach 70. postrzegali emigrację jako realną szansę na uniknięcie szykan antysemickich i wyrwanie się z systemu sowieckiego, porzuciło taką nadzieję. Mimo to, nadzieja na możliwość poprawy swojego życia dzięki emigracji nadal pozostawała żywa w świadomości wielu Żydów w ZSRR. Wielu z nich miało krewnych lub przyjaciół pośród ok. ćwierć miliona Żydów, którzy wyemigrowali od zakończenia II wojny światowej, przede wszystkim do Izraela. Nie ustawała korespondencja z nimi, na ile było to możliwe utrzymywane były bliskie więzy z krewnymi a poprzez to utrwalana wspólnota losu na drodze do emigracji. Paradoksalnie rzecz biorąc, w sowieckich środkach masowego przekazu znaczące miejsce zajmowała propaganda skierowana przeciwko żydowskiej emigracji, co pośrednio przyczyniło się do tego, że temat ten nadal pozostawał żywy w świadomości znacznej liczby Żydów w ZSRR⁴⁰.

W tych okolicznościach zdecydowana większość Żydów w ZSRR skupiła się na codziennych sprawach egzystencjalnych, ponownie starając się zejść z pola widzenia władz. Nieliczne i rozproszone grupy żydowskich liderów zabiegały o uwagę zachodnich mediów, ale ich wpływ na populację Żydów w ZSRR był bardzo ograniczony. Większość z tak rozumianej garstki dysydentów straciła kontakt z codzienną rzeczywistością i skupiła się na działalności kulturalno-oświatowej wśród osób o podobnych przekonaniach. Głównym źródłem wsparcia dla nich była społeczność żydowska za granicą, zwłaszcza Żydzi z USA, głównie dwie kluczowe organizacje tam działające, tj. Związek Żydów Rosyjskich oraz Krajowa Konferencja Żydów Rosyjskich, które próbowały aktywnie nieść pomoc swoim rodakom w ZSRR. O ile wobec zachowującej pasywność społeczności żydowskiej panowała pewna pobłażliwość ze strony władz, o tyle żydowscy dysydenci doświadczały surowych represji, których celem było odizolowanie ich od reszty społeczności żydowskiej. Jeszcze w lipcu 1985 r. dwudziestu spośród nich znajdowało się w więzieniu lub na zesłaniu.

⁴⁰ R.S. Wistrich, *Terms of Survival: The Jewish World Since 1945*, London 1993, s. 195-230.

Równocześnie władze sowieckie tworzyły koncesjonowane struktury, przy pomocy których dążyły do poszerzenia kontroli i sterowania nastrojami panującymi w społeczności żydowskiej. Taką rolę pełnić miał Antysyjonistyczny Komitet Społeczeństwa Radzieckiego, utworzony przez KGB w 1983 r., którego celem było krzewienie propagandy antyizraelskiej, antysyjonistycznej, a nawet propagowanie treści antysemitycznych⁴¹. Instrumentalną rolę pełnić mieli również pisarze, poeci i dziennikarze publikujący w języku jidysz w magazynie *Sowietisch Giemland*, który ukazywał się w Moskwie od 1961 r. Większość z nich wywodziła się z pokolenia ofiar stalinizmu, które spędziły część swego życia w więzieniach i na zesłaniu aż do połowy lat 50. Boleśnie doświadczeni piętnem represji byli ostrożni w manifestowaniu swoich uczuć narodowych i raczej konformistycznie nastawieni do władz⁴². Nieliczni rabini, starając się zadbać o resztki istniejących jeszcze instytucji religijnych, wypowiadali się na rzecz sowieckiej propagandy, potępiając syjonizm, zaprzeczając istnieniu antysemityzmu. Większość rabinów w 1984 r. była w podeszłym wieku, ich liczba stale malała, a oficjalnie uznawanych przez władze było zaledwie 58. W przededniu dojścia do władzy Michaiła Gorbaczowa w ZSRR było 91 zarejestrowanych organizacji religijnych oraz 22 niezarejestrowane. Istniało również 113 synagog, ale jedynie połowa z nich miała rabina⁴³.

Większość społeczności żydowskiej postrzegała niechętnie działaczy Komitetu Antysyjonistycznego, słusznie dezawuuując ich jako popleczników władzy. Większość Żydów również zachowywała dystans do autorów piszących w języku jidysz. Szczególnie mało wiarygodny był Aron Vergelis, który jednocześnie zasiadał w Komitecie Antysyjonistycznym. Z kolei niewielka grupa rabinów nie posiadała większego wpływu na ogół społeczności żydowskiej również dlatego, że większość nie była praktykująca. Do synagog regularnie uczęszczała jedynie niewielka liczba starszych osób. W latach 80. XX w. pojawiały się też niewielkie grupy młodzieży zainteresowane religią. Preferowali oni samodzielne organizowanie spotkań modlitewnych i unikali kontaktów z rabinami, postrzegając ich jako popleczników władzy⁴⁴. W tych okolicznościach właściwie w odniesieniu do żadnej z grup aspirującej do roli reprezentantów społeczności żydowskiej w ZSRR nie można stwierdzić, że była dla niej reprezentatywna. Taki stan pozwalał władzom sowieckim swobodnie penetrować bardzo słabe środowiska żydowskie, co doskonale ułatwiało realizację polityki antysemitycznej.

Śmierć Leonida Breżniewa w 1982 r. i objęcie po dwuletnich perturbacjach przez Michaiła Gorbaczowa stanowiska Sekretarza Generalnego KPZR w 1985 r.

⁴¹ W. Korey, *Russian Antisemitism, Pamyat and the Demonology of Zionism*, Laghorne 1995, s. 86-114.

⁴² R. Yaacov, A. Beker, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, New York 1991, s. 191-207.

⁴³ M. Тольц, *Массовая эмиграция евреев...*

⁴⁴ K.J. Lourie, *Soviet 'Refusniks' Turn to Orthodox Judaism*, „East European Jewish Affairs” 1992, t. 22, nr 1, s. 51-62.

przyniosło istotne zmiany w sowieckiej polityce, które miały wpływ na życie wszystkich obywateli, w tym także społeczności żydowskiej. Rozpoczęcie nowego kursu politycznego, obejmującego „głasność” i „pieriestrojkę”, stało się równocześnie aplikatorem do eskalacji nastrojów antysemitycznych oraz towarzyszącemu im wzrostowi nacjonalizmu rosyjskiego. Wpłynęło również na ożywienie aktywności organizacyjnej i kulturalnej Żydów mieszkających w ZSRR oraz szeroko otworzyło możliwości dla ich emigracji.

Wzrost swobód obywatelskich i zakresu wolności wypowiedzi przełożyło się na zawiązywanie się różnorodnych organizacji społecznych, co wpłynęło również na aktywizację społeczności żydowskiej. „Pieriestrojka” napęliła ich optymizmem dając nadzieję na to, że dla Żydów pojawią się nowe perspektywy rozwoju. Znacząco zmniejszyła się również oficjalna propaganda antysyjonistyczna władz, która zawierała elementy antyżydowskie i rasistowskie. W sowieckiej prasie ukazały się artykuły podkreślające, że dotychczasowa krytyka syjonizmu była zasadniczo antymarksistowska. Pod wpływem nacisków międzynarodowych, zwłaszcza środowisk żydowskich w USA liberalizacji uległa też polityka emigracyjna. W 1987 r., wraz z nasileniem się nowych trendów, zdecydowana większość Żydów, którzy otrzymali w czasach breżniewowskich decyzje odmowne, uzyskała pozwolenie na wyjazd. W okresie od 1970 do 1988 r. Związek Radziecki opuściło łącznie ok. 291 tys. Żydów, czyli prawie 11% żydowskiej populacji tego państwa⁴⁵. Wielu spośród nich zdecydowało się na przeprowadzkę do Izraela, w dużej mierze motywowani syjonizmem i perspektywą życia w państwie żydowskim. Część wybrała dalszą drogę i wyjechali do USA, Kanady czy Niemiec. Proces ten charakteryzowały jednak wzloty i upadki.

W latach 1985-1986 zmiany w życiu społecznym były jeszcze stosunkowo umiarkowane. W tym czasie nadal obserwowano ograniczenia w emigracji Żydów oraz kontynuację prześladowań działaczy żydowskich. Antysemityczne publikacje w prasie sowieckiej były wciąż obecne, a władze – siłą rozpędu minionej epoki – prowadziły politykę, która utrudniała otwarte wyrażanie żydowskiej tożsamości i kultury. W dalszym ciągu w oficjalnej retoryce obowiązywała teza o jedności i braterstwie narodów mieszkających w tym państwie jako jednym z kluczowych osiągnięć systemu komunistycznego. Jeszcze w przemówieniu na XXVII Zjeździe KPZR, który odbył się w marcu 1986 r. w Moskwie, Michaił Gorbaczow prezentował rozwiązywanie problemów narodowościowych w ZSRR jako znaczący sukces władz⁴⁶. Stanowisko to było odzwierciedleniem oficjalnej doktryny ZSRR, zgodnie z którą system komunistyczny prowadził do przewycięzania

⁴⁵ М. Тольц, *Еврейская эмиграция из бывшего СССР с 1970 года составила почти 2 миллиона человек*, 6-19 II 2012, <http://www.demoscope.ru/weekly/2012/0497/tema01.php> (14 IV 2024).

⁴⁶ XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля – 6 марта 1986 г. *Стеногр. отчёт*, т. 1, Москва 1986, s. 75-76.

nacjonalizmów i stworzenia zintegrowanego, wielonarodowego państwa, gdzie różnorodność etniczna i kulturowa była nie tylko tolerowana, ale i celebrowana jako symbol jedności w różnorodności.

Mimo że władze sowieckie nadal były ostrożne w podejściu do kwestii narodowości, w tym swobód ludności żydowskiej, zwiększająca się otwartość stworzyła ułatwienia dla zaistnienia nowych przestrzeni dla aktywizmu i wyrażania różnorodności kulturowej, w tym odrodzenia żydowskiej kultury i historii. Złagodzenie cenzury i otwieranie się przestrzeni dla dyskusji na tematy wcześniej uznawane za tabu poszerzyło swobody wypowiedzi i stopniowo prowadziło do zwiększenia aktywności społecznej. Wolność słowa i poszerzenie praw obywatelskich wpłynęły na ożywienie w całym społeczeństwie, dając impuls do zmian także w środowiskach żydowskich.

W kontekście tego lawinowo wzrosła liczba niezależnych tytułów i publikacji żydowskich. Na początku lat 80. XX w. nieregularnie publikowano jedno żydowskie wydawnictwo – *Leningradzki Żydowski Almanach*, drukowane w bardzo ograniczonym nakładzie, wynoszącym ok. 100 egzemplarzy. W 1987 r. w Moskwie zadebiutowały dwa nowe wydawnictwa: *Żydowski Almanach Historyczny* oraz *Biuletyn Informacyjny*, skoncentrowany na tematyce emigracji i kultury żydowskiej. Miał on swoich korespondentów w różnych miastach i cieszył się znacznym zainteresowaniem, osiągając nakład przekraczający 2 tys. egzemplarzy⁴⁷.

Szczególnie w dużych miastach nasiliła się aktywność żydowskich grup dysydenckich, koncentrujących swoją działalność na kulturze, ale także na egzekwowaniu praw przysługujących ludności żydowskiej. Sowieckie władze, w odróżnieniu od wcześniejszych dekad, wykazywać zaczęły większą tolerancję, wobec tego rodzaju inicjatyw, a działalność aktywistów stawała się dla wielu drogą prowadzącą do samopoznania, odzyskiwania żydowskiej świadomości, powrotu do manifestowania swojego dziedzictwa czy zaangażowania w życie organizacyjne i społeczne własnych środowisk. Nie byli to już wyłącznie zdeklarowani, zdesperowani i osamotnieni aktywiści, którzy przez lata ryzykowali represje ze strony aparatu przymusu. W działania te angażował się coraz szerszy wachlarz obywateli narodowości żydowskiej, poszukujący sposobów na aktywne uczestnictwo w powstających inicjatywach. Wiele osób przyciągało do nich pragnienie zrozumienia własnej tożsamości w kontekście systemu, który przez lata tłumił wszelkie przejawy indywidualizmu i różnorodności kulturowej, stosując otwarte i zakamuflowane represje antysemickie. Dla niektórych dołączenie do tych grup stanowiło formę protestu przeciwko prześladowaniom i cenzurze, dla innych była to przede wszystkim szansa na edukację, wymianę myśli i doświadczeń z osobami o podobnej świadomości.

⁴⁷ М. Тольц, *Еврейская эмиграция из...*

Przykładem tego rodzaju aktywności może być istniejąca w latach 1984-1991 struktura pod egzotyczną nazwą „Mashka” od hebrajskiego „Muadon Stiya Kabir” („Klub Mocnego Drinka”). Ruch ten miał plany organizowania demonstracji, wieców, a także wykładów poświęconych kwestii żydowskiej. Dążył do kolportowania zakazanych dzieł literackich, do momentu, kiedy nie została zniesiona cenzura. Ponadto, jego przedstawiciele poszukiwali kontaktów, zarówno z zagranicznymi organizacjami żydowskimi, działającymi na rzecz obrony praw człowieka, jak i rodzimymi obrońcami praw człowieka. Zalegalizowanie organizacji pozwoliło na zwiększenie transparentności jej działania i większy rezonans w środowiskach żydowskich oraz na poprawę możliwości prowadzenia działalności kulturalnej, oświatowej i społecznej. Dla przykładu seminaria na temat kultury żydowskiej organizowano nie tylko w Moskwie i Leningradzie, ale także w innych, dużych miastach. Ruch wprowadził też zwyczaj gromadzenia się w żydowskie święta narodowe lokalnych społeczności. Działacze organizowali dla dzieci nieoficjalne przedszkola, promujące „żydowskie wychowanie” poprzez zajęcia językowe i opowiadania o historii Żydów⁴⁸.

Z aktywności na większą skalę, w 1987 r. otwarto Moskiewski Państwowy Teatr Żydowski, na którego czele stanął Michaił Gluzski. Teatr specjalizował się w wystawianiu przedstawień związanych z kulturą i tradycją żydowską. W Tallinie powstało Estońskie Towarzystwo Kultury Żydowskiej, które zostało zarejestrowane jako organizacja społeczna i kulturalna⁴⁹. W tym samym roku w Baku powstała Grupa Kultury Żydowskiej, która była jedną z pierwszych inicjatyw kulturalnych Żydów w Azerbejdżanie po okresie stalinowskim. Również w tym samym roku w Rydze utworzono Łotewskie Towarzystwo Kultury Żydowskiej. Była to jedna z pierwszych oficjalnych organizacji żydowskich zarejestrowanych w Związku Radzieckim po wielu latach zakazu i represji⁵⁰.

W 1988 r. grupa ryskich Żydów, która w grudniu 1987 r. zwróciła się do Michaiła Gorbaczowa z prośbą o utworzenie Centrum Kultury Żydowskiej, powołała do życia Towarzystwo „Magen”. W lutym 1987 r. na posiedzeniu litewskiej sekcji Narodowego Funduszu Kultury powołano specjalną grupę do badania i zachowania dziedzictwa kulturowego Żydów litewskich⁵¹. Jesienią 1987 r. powstało kilka organizacji żydowskich, które miały na celu nie tylko reprezentowanie interesów tej społeczności, ale także dbanie o odrodzenie żydowskiej kultury, języka i tradycji w systemie, w którym wcześniej aspekty te były tłumione.

⁴⁸ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР*, 1983, <http://old.memo.ru/history/diss/books/alexeewa/chapter10.htm> (14 IV 2024).

⁴⁹ *Эстония*, 2001, <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15119/> (14 XII 2023).

⁵⁰ *Советский Союз. Евреи в годы перестройки*, 1996, <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15421/> (14 XII 2023).

⁵¹ Ibidem.

Odzwierciedleniem tendencji liberalizacyjnych stały się też zmiany w tonie narracji i treściach koncesjonowanych publikacji wydawanych w języku jidysz. Magazyn *Sowietskij Giemland* oraz gazeta *Birobidżański Sztern*, wydawana w Żydowskim Okręgu Autonomicznym, stały się tego spektakularnymi przykładami. W periodykach tych pojawiały się artykuły poruszające przemilczane dotąd kwestie żydowskiej historii, kultury oraz wyzwań stojących przed tą społecznością, co wcześniej było rzadkością. W ten sposób publikacje przyczyniały się do odradzania się żydowskiej świadomości i kultury w ZSRR, prezentując coraz bardziej nieskrępowany głos mniejszości, która przez lata była marginalizowana w oficjalnym dyskursie. Dzięki temu młodszy czytelnicy mogli dowiedzieć się więcej o swoim dziedzictwie i zrozumieć wyzwania oraz tragedie, które dotknęły ich społeczność w przeszłości w ZSRR. Przede wszystkim jednak coraz bardziej otwarty głos tych mediów pozwolił na bogatszy i bardziej zróżnicowany dialog na temat tożsamości żydowskiej w kontekście upadającego systemu sowieckiego.

W latach 1987-1988 opublikowano też dzieła wielu autorów, wcześniej zakazanych przez cenzurę. Wśród nich Michaiła Bułhakowa, Jewgienija Zamiatina, Osipa Mandelsztama, Borisa Piłniaka, Andrieja Płatonowa, Anny Achmatowej, Lidii Czukowskiej i Borisa Pasternaka. Do czytelników trafiły publikacje, takie jak *Dzieci Arbatu* Anatolija Rybakowa, *Białe stroje* Władimira Dudincewa, *Żubr* Daniila Granina, *Złota chmura nocowała* Anatolija Pristawkina, *Zniknięcie* Jurija Trifonowa, czy *Życie i los* Wasilija Grossmana. Ponadto publikować zaczęto prace autorów tzw. pierwszej fali emigracji, takich jak Władimir Nabokow, Władimir Chodasiewicz, Georgij Iwanow, a także z trzeciej fali, wśród których znaleźli się Aleksandr Sołżenicyn, Władimir Nekrasow, Józef Brodski i Aleksandr Gałicz.

Równoległe do tego tworzone były żydowskie szkoły, zwłaszcza szkółki niedzielne, przedszkola, organizowano kursy języka hebrajskiego. Otwarto Centrum Kultury Żydowskiej w Kujbyszewie, a w lutym Towarzystwo Kultury Żydowskiej w Gorkim i Charkowie oraz Centrum Kultury Żydowskiej w Penzie. W Samarkandzie powstała Spółdzielnia im. Szolema Alejchema, która zajmowała się nauczaniem języka hebrajskiego. Powstało także Towarzystwo Kultury Żydowskiej im. Notte Lurie w Odessie oraz Towarzystwo Kultury Żydowskiej w Leningradzie i Towarzystwo Kultury Żydowskiej im. Szolema Alejchema w Kiszyniowie z oddziałami w Orhei, Bendery i Tyraspolu. W Ałma-Acie powołano do życia Stowarzyszenie Żydowskie, a w Krasnojarsku zainicjowano działalność Klubu Kultury Żydowskiej Aszkenazi („Askala”) oraz Ośrodek dla Miłośników Kultury Żydowskiej w Sumgait⁵². Liczba nowo tworzonych struktur i inicjatyw żydowskich rosła lawinowo w miarę liberalizacji życia społecznego.

W lutym 1988 r. Michaił Gorbaczow zwołał plenum KC KPZR poświęcone kwestiom narodowościowym. Podczas XIX konferencji partyjnej na przełomie

⁵² Ibidem.

czerwca i lipca 1988 r. w Moskwie podjęto postanowienie dotyczące kwestii narodowej. Jeden z akapitów miał szczególne znaczenie dla społeczności żydowskiej:

Należy zadbać o to, aby narodowości mieszkające poza swoimi jednostkami terytorialno-państwowymi lub nie posiadające takowych, miały więcej możliwości realizacji swoich aspiracji narodowo-kulturalnych, zwłaszcza w dziedzinie edukacji, komunikacji, twórczości ludowej, a także tworzenia ośrodków kultury narodowej, korzystania z mediów masowych, zaspokajania potrzeb religijnych⁵³.

Decyzja podkreślała prawo, a nawet obowiązek, wspierania działalności kulturalnej narodowości, które nie posiadały autonomicznych jednostek terytorialnych w ZSRR. Ponadto, uznano religię jako jeden z elementów wyrażających tożsamość narodową. Te dwa stwierdzenia miały kluczowe znaczenie dla tych Żydów, dla których istniał ścisły związek między religią a narodowością. Zmiany, które nastąpiły w 1988 r. można uznać za punkt zwrotny w stosunku do kwestii narodowościowych w ogóle, w tym także do kwestii żydowskiej, w wyniku którego istotnie zelżała presja antysemicka realizowana dotąd przez władze.

Istotne znaczenie dla zdynamizowania procesu tworzenia organizacji żydowskich w latach 1988-1989 miało też porozumienie zawarte między ZSRR a Izraelem w 1987 r. o wymianie przedstawicielstw konsularnych. Otworzyło ono drzwi do poszerzenia kontaktów i poprawy komunikacji pomiędzy Żydami w ZSRR a instytucjami i organizacjami izraelskimi oraz uzyskanie wsparcia z zewnątrz⁵⁴.

Dnia 5 III 1989 r. w Wilnie odbyła się konferencja założycielska Żydowskiego Towarzystwa Kulturalnego Litwy, które miało na celu propagowanie kultury i tradycji żydowskiej oraz reprezentowanie interesów tej społeczności. W maju 1989 r. w Rydze odbyło się pierwsze spotkanie przedstawicieli organizacji żydowskich z różnych regionów ZSRR. Zdecydowano na nim, iż w grudniu tego samego roku zostanie zorganizowany Ogólnozwiązkowy Kongres Organizacji i Gmin Żydowskich ZSRR. W tym celu powołano komitet organizacyjny, którego zadaniem była koordynacja i przygotowanie wydarzenia. Kongres zgromadził przedstawicieli organizacji i gmin żydowskich z całego ZSRR, dając im możliwość omówienia wspólnych problemów, wypracowania strategii działania oraz podjęcia decyzji dotyczących przyszłości społeczności żydowskiej. W jego wyniku struktury żydowskie zyskały silniejsze podstawy organizacyjne i reprezentacyjne, co umożliwiło im prowadzenie skoordynowanych działań na rzecz społeczności żydowskiej oraz reprezentowanie jej interesów przed władzami sowieckimi i społecznością

⁵³ В. Коротич, *История Перестройки. 28 июня – 1 июля 1988 в Москве проходила XIX Всесоюзная конференция КПСС*, 2 VII 2018, https://www.gorby.ru/presscenter/news/show_29877/ (13 XII 2023).

⁵⁴ *Российско-израильские отношения*, b.d.w., https://israel.mid.ru/ru/bilateralrelations/ros-sijsko_izrajskie_otnosheniya/ (21 II 2024).

międzynarodową. Na Kongresie podjęto także decyzję o utworzeniu Konfederacji Organizacji i Gmin Żydowskich ZSRR, której celem było koordynowanie działań różnych żydowskich organizacji, jak i społeczności w Związku Radzieckim. Miała również reprezentować interesy Żydów w kraju i za granicą. W czerwcu 1989 r. powstało Stowarzyszenie Żydów Związku Radzieckiego, znane również jako Wszechzwiązkowe Stowarzyszenie Kultury Żydowskiej, którego celem było promowanie kultury, języka i tradycji, a także reprezentowanie interesów Żydów radzieckich. Faktycznie od tego momentu możemy mówić o powstaniu w ZSRR niezależnego ruchu żydowskiego, wciąż słabo zorganizowanego, ale wyraźnie świadomego swoich celów, w tym nieskrępowanej emigracji z ZSRR i ochrony praw Żydów, jak również rozwoju kultury żydowskiej i życia organizacyjnego⁵⁵.

Ruch żydowski, który tak dynamicznie ożywił się pod koniec lat 80. XX w. w upadającym ZSRR, otrzymał też istotne wsparcie od zagranicznych środowisk żydowskich, głównie z USA. Wielu przedstawicieli organizacji żydowskich, zarówno świeckich, jak i religijnych, przybywało do ZSRR z misją wzmocnienia tamtejszej społeczności. W 1989 r. Lubavitcher Rebbe – przewodniczący ruchu „Chabad” w Nowym Jorku, wysłał pierwszych „posłańców” („szlichim”) do ZSRR, aby na początku lat 90. efektywnie pracowali na rzecz rozwoju struktur organizacyjnych rosyjskich Żydów⁵⁶.

W 1989 r. organizacje żydowskie uzyskały też zgodę władz sowieckich na przystąpienie do Światowego Kongresu Żydów. Był to znaczący sukces tej społeczności, która dążyła do większej swobody w kontaktach i wsparcia ze strony środowisk i organizacji żydowskich z zagranicy. W latach 80. XX w. Kongres działał aktywnie półoficjalnie w ZSRR. Struktura ta reprezentowała społeczności i organizacje żydowskie z ponad 100 państw. Jako organizacja odzwierciedlająca różnorodność narodu żydowskiego starała się prezentować neutralność polityczną, prowadziła jednak kampanie promujące wolność emigracji dla Żydów z ZSRR. Poprzez nawiązanie oficjalnych kontaktów z władzami sowieckimi dążyła do otwarcia biura łącznikowego w Moskwie, które miało ułatwiać procedury emigracyjne oraz wspierać kwestie związane z kulturą żydowską w ZSRR. Współdziałanie ze Światowym Kongresem Żydów ułatwiło powiązania z globalną społecznością żydowską oraz wydatnie poszerzyło dostęp do zasobów z zagranicy. Dwa lata później w Jerozolimie delegacja Żydów z ZSRR po raz pierwszy oficjalnie reprezentowało tę społeczność na posiedzeniu plenarnym Światowego Kongresu Żydów.

Równoległe z wyraźnym zelżeniem polityki antysemickiej władz sowieckich w schyłkowych latach 80. XX w. oraz ożywieniem świadomości narodowej, organizacyjnej, kulturowej i religijnej środowisk żydowskich w upadającym ZSRR,

⁵⁵ *Советский Союз. Евреи...*

⁵⁶ *Ibidem.*

na tle głębokich przemian społecznych i politycznych w całym państwie, wyraźnie dał się zauważyć wzrost nastrojów antysemickich w społeczeństwie. Zjawisko to stało się integralnym elementem składowym wyzwań, przed którymi stanął rozsypany system sowiecki. Z jednej strony postępujące reformy, liberalizacja i wzrost zakresu swobód otworzyły przestrzeń dla swobodnego artykułowania przez Żydów tożsamości narodowej, ale z drugiej otwierały możliwości do nasilenia się ruchów nacjonalistycznych i ekstremistycznych, które wykorzystywały nowo zdobyty zakres wolności do propagowania ksenofobicznych i antysemickich agend.

Do nasilenia się antysemityzmu w niektórych kręgach społeczeństwa sowieckiego paradoksalnie przyczynił się wzrost liczby organizacji żydowskich a wzmożona aktywność żydowskich grup kulturalnych, edukacyjnych i religijnych często spotykała się z nieufnością i wrogością, szczególnie w kontekście ogólnego niepokoju społecznego i gospodarczego, który towarzyszył transformacji politycznej i ekonomicznej ZSRR. W nowych realiach politycznych, społeczności żydowskie były zmuszone zmierzyć się z nowymi formami nacjonalizmu i nasilonym antysemityzmem społecznym. W obliczu nowej rzeczywistości, aktywnie szukały sposobów na ochronę swojej tożsamości i dziedzictwa, organizując różne wydarzenia kulturalne i edukacyjne. Współpraca międzynarodowa, w tym z organizacjami żydowskimi na całym świecie, zyskiwała na znaczeniu, wspierając rozwój i wzmacniając pozycję tych społeczności w kontekście nasilających się tendencji antysemickich w społeczeństwie.

Liberalizacja polityki pozwoliła zatem z jednej strony na powstanie i rozwój licznych organizacji żydowskich, które odgrywały kluczową rolę w odrodzeniu kultury i tożsamości żydowskiej. Jednakże z drugiej strony, ten sam okres charakteryzował się niestabilnością gospodarczą, wzrostem nacjonalizmu i antysemityzmu. W powyższym kontekście wskazać można na dwa główne kierunki tendencji antysemickich wyraźnie widocznych w społeczeństwie sowieckim. Pierwszy wyznaczili zwolennicy faszyzmu, którzy otwarcie przyjęli i propagowali postawy wrogie wobec Żydów i głosili hasła antysemickie, promujące ideologie ekstremistyczne. Drugi nurt reprezentowany był przez rosyjskich nacjonalistów i „sowieckich” patriotów, których antysemityzm miał odmienne podłoże i był częścią szerszego nacjonalistycznego ruchu, opierającego się na idei obrony „rosyjskości” i wartości sowieckich. Pryncypialnie jednak oba zjawiska przyczyniały się do skokowego wzrostu nastrojów antysemickich w całym społeczeństwie. Bazowały na dogodnym gruncie, powszechnie obecnym i ugruntowanym w ogólnej świadomości społecznej w ciągu całego istnienia ZSRR. Podłożem tym było tłumienie przez dziesiątki lat od zakończenia II wojny światowej historii Holocaustu jako odrębnej tragedii, która dotknęła wyłącznie społeczność żydowską, co stanowiło doskonałą pożywkę dla rozpowszechniania ideologii ultraprawicowych, skrajnie nacjonalistycznych i powstania organizacji neofaszystowskich.

Wzrost antysemityzmu podsycany przez polityczne i społeczne napięcia istotnie pogarszał sytuację, zmuszając dodatkowo wielu Żydów do poszukiwania bezpieczeństwa i lepszych warunków życia poza granicami upadającego ZSRR.

Dnia 8 X 1991 r. przywrócone zostały w pełnym zakresie stosunki dyplomatyczne pomiędzy Izraelem a ZSRR. W grudniu 1991 r. otwarto rosyjską ambasadę w Tel Awiwie i izraelską w Moskwie⁵⁷. Dnia 26 XII 1991 r. Związek Radziecki przestał jednak istnieć.

Od zakończenia II wojny światowej, aż do rozwiązania ZSRR oblicza antysemityzmu w tym państwie przybierały różną postać. Zmieniała się również ich intensywność, przybierając na sile lub nieco łagodniejąc w zależności od bieżących potrzeb reżimu, indywidualnego nastawienia wobec Żydów aktualnego przywódcy państwa lub ze względu na instrumentalne wykorzystywanie nastrojów antyżydowskich w kontekście polityki zimnowojennej. Stale jednak oblicza sowieckiego antysemityzmu osadzone były na dwóch płaszczyznach. Pierwszą stanowiła dyskryminacyjna polityka władz stosowana wobec Żydów, oparta na represjach oraz towarzyszącej im propagandzie, szkalującej bardziej lub mniej jawnie całą społeczność, zgodnie z zasadą zbiorowej odpowiedzialności zazwyczaj za nie popełnione przewinienia.

Drugą płaszczyznę wyznaczał antysemityzm społeczny, opierający się na zakorzenionych przez wiele pokoleń stereotypach i uprzedzeniach, które to postawy instrumentalnie inspirowane i podsycane były przez władze. Procesem wzmacniającym tę płaszczyznę stały się konsekwencje II wojny światowej i brak woli upamiętnienia Holokaustu, jako odrębnej tragedii, która spotkała społeczność żydowską, co stało w jaskrawej sprzeczności z tezą propagowaną przez władze o wspólnym zwycięstwie odniesionym nad nazistowskim najeźdźcą przez cały „naród radziecki”. Do końca istnienia ZSRR podgląd ten wyznaczał zasadniczą oś politycznie, ale także społecznie i świadomościowo definiowanego antysemityzmu, który przenoszony był w takiej postaci na całe społeczeństwo sowieckie i przez dużą jego część akceptowany. Towarzyszyło mu zabarwienie nacjonalistyczne w postaci eksponowania wysiłku narodu rosyjskiego, któremu przypisywano zasadniczy wkład w odniesione zwycięstwo.

Bardzo klarowne oblicza sowieckiego antysemityzmu uwidaczniały się w postaci rugowania z kultury sowieckiej twórców żydowskich i ich dzieł, represjonowanie i rozwiązywanie, zarówno świeckich, jak i religijnych organizacji żydowskich wraz z prześladowaniem ich działaczy, szykany administracyjne stosowane wobec osób ubiegających się o emigrację wraz z utrudnianiem lub blokowaniem tego procesu czy propagandowe i społeczne nagonki organizowane cyklicznie w stosunku do całej społeczności żydowskiej.

⁵⁷ *Российско-израильские отношения...*

Utożsamianie antysemityzmu z antysyjonizmem i polityką oraz propagandą antyizraelską na tle rywalizacji zimnowojennej rozgrywającej się na Bliskim Wschodzie, czego ofiarą stawała się społeczność żydowska w państwie sowieckim, wyznaczyło oblicze ściśle powiązane z polityką zimnowojenną ZSRR, wzmacniające określone cele władz.

W trakcie kryzysów władzy sowieckiej, czy to po śmierci Stalina w pierwszej fazie „Odwilży”, czy w trakcie ugruntowywania swojej pozycji przez Chruszczowa albo stagnacji wewnętrznej za rządów Breżniewa, czy w końcu w czasie „glasności” oraz „pieriestrojki” Gorbaczowa intensywność sowieckiego antysemityzmu słabła. Nieco poprawiały się wówczas możliwości artykułowania przez społeczność żydowską w ZSRR swojej odrębnej świadomości i tożsamości. Następowala względna poprawa dla rozwoju kultury, religii, kształtowania własnych struktur przedstawicielskich, kontaktów z organizacjami żydowskimi za granicą czy otwierały się szerzej drzwi dla emigracji. Równocześnie jednak modyfikowane były lub dostosowywane do zmieniających się warunków formy jawnej, podskórnej lub zakamuflowanej dyskryminacji antysemitkiej, która poprzez różne oblicza, bez wątpienia, wywarła trwałe, ponure piętno na państwie sowieckim od zakończenia II wojny światowej do jego rozwiązania.

Abstract

Tadeusz Lebioda

The faces of Soviet anti-Semitism. From the end of the Second World War to the dissolution of the USSR. Historical outline

The aim of this article is to sketch the attitude of Soviet power and society towards the Jews from the end of the Second World War until the dissolution of the USSR. It has become particularly important to demonstrate the anti-Semitic policies and propaganda of the Stalinist regime. The aim is also to delineate the change in attitude towards Jews that occurred after Khrushchev came to power. The liberalisation of the regime was accompanied by a softening of anti-Semitic propaganda. The article will also outline the period of stagnation of the system of power in the USSR during Brezhnev's rule. It will reflect negatively on the situation of Jews in the country. The promoted unity and brotherhood of nations was juxtaposed with bureaucratic harassment of the Jews. Their emigration was also blocked and widespread surveillance was carried out. In the 1970s, their situation was improved by international relaxation. The period of Gorbachev's Perestroika saw a rise in Russian nationalism and anti-Semitic sentiment. Dissident groups emerged, opportunities for Jewish organisational development and culture

improved, and emigration intensified. There was support from the World Jewish Congress. In the Soviet system, attitudes towards Jews were visible on two levels characterised by state anti-Semitism and social anti-Semitism.

Keywords: Jews, Stalinism, propaganda, terror, anti-Semitism

References

- Alekseyeva, L., *Istoriya inakomyслиya v SSSR*, 1983, <http://old.memo.ru/history/diss/books/alexeewa/chapter10.htm>.
- Burkett, E., *Golda*, New York 2014.
- Cheda, R., *Początki państwa Izrael*. „Izraelska Republika Radziecka”, 25 VIII 2019, <https://historia.rp.pl/historia/art1170021-poczatki-panstwa-izrael-izraelska-republika-radziecka>.
- Estoniya*, 2001, <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15119/>.
- Grüner, F., *Patrioten und Kosmopoliten. Juden im Sowjetstaat 1941-1953*, Köln – Weimar – Wien 2008.
- Heller, M. & Niekricz, A., *Utopia u władzy*, t. 2, Wrocław 1989.
- Kats, A., *Yevrei. Khristianstvo. Rossiya. Ot prorokov do gensekov*, Moskva 2006.
- Korey, W., *Russian Antisemitism, Pamyat and the Demonology of Zionism*, Lag-horne 1995.
- Korotich, V., *Istoriya Perestroyki. 28 iyunya – 1 iyulya 1988 v Moskve prokhodila XIX Vsesoyuznaya konferentsii KPSS*, 2 VII 2018, https://www.gorby.ru/press-center/news/show_29877/.
- Kramer, M., *Kto spas Izrail' v 1947 godu?*, 18 IV 2018, <https://lechaim.ru/academy/kto-spas-izrail-v-1947-godu/>.
- Kychko, T., *Iudayizm bez prykras*, Kyiv 1963.
- Lebedev, N., „Yevreyskiy vopros” pri Khrushcheve: mify i fakty, 16 VII 2012, <https://jewish.ru/ru/stories/reviews/4854/>.
- Lourie, K.J., *Soviet 'Refusniks' Turn to Orthodox Judaism*, „East European Jewish Affairs” 1992, t. 22, nr 1.
- Lustiger, A., *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, Warszawa 2004.
- Łoś-Nowak, T., *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg*, Wrocław 2004.
- Marples, D.R., *Historia ZSRR*, Wrocław 2011.
- McCauley, M., *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, Warszawa 2010.
- Mozhukhin, A., „Nas interesovali svedeniya i informatsiya”, *kotoraya byla razmeshchena na stranitse yey zhertvoy karatel'noy mashiny Stalina?*, 10 VI 2019, https://lenta.ru/articles/2019/06/10/jewish_stalin/.

- Rossiysko-izrail'skiye otnosheniya*, no data, https://israel.mid.ru/ru/bilateralrelations/rossiysko_izrail'skie_otnosheniya/.
- Schoeps, J.H., *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung der europäischen Juden*, t. I, Berlin 1998.
- Sovetskiy Soyuz. Yevrei v gody perestroyki*, 1996, <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15421/>.
- „Spisek lekarzy” – ostatni zbrodniczy pomysł Stalina, 11 I 2018, <https://dzieje.pl/aktualnosc/spisek-lekarzy-ostatni-zbrodniczy-pomysl-stalina>.
- Tol'ts, M., *Massovaya emigratsiya yevreyev iz SSSR v 1970-ye i yeye tormozheniye v 1980-ye*, 1-14 X 2007, <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0303/tema01.php>.
- Tol'ts, M., *Yevreyskaya emigratsiya iz byvshego SSSR s 1970 goda sostavila pochti 2 milliona chelovek*, 6-19 II 2012, <http://www.demoscope.ru/weekly/2012/0497/tema01.php>.
- Wistrich, R.S., *Terms of Survival: The Jewish World Since 1945*, London 1993.
- XXVII s"yezd Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. 25 fevralya – 6 marta 1986 g. Stenogr. otchot*, t. 1, Moskva 1986.
- Yaacov, R. & Beker, A., *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, New York 1991.
- Zubkova, E., *Die sowjetische Gesellschaft nach dem Krieg. Lage und Stimmung der Bevölkerung 1945/46*, Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte 3, Institut für Zeitgeschichte, Oldenburg 1999.

Tadeusz Lebioda – dr hab. politologii, prof. UW, kierownik Zakładu Badań Niemcoznawczych w Instytucie Studiów Międzynarodowych i Bezpieczeństwa Uniwersytetu Wrocławskiego. ORCID: 0000-0003-1347-5470